

1.XV аср иккинчи ярми ва XVI аср бошларида Мовароуннахрдаги вазият.

Марказий Осиё айниқса ўзбек халқи тарихида –хонликлар даври алоҳида ўрин тутади. Кўп минг йиллик ўзбек халқи тарихида бу давр ўзининг муддати билангина эмас, балки, шу даврда халқимизнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида юз берган жуда катта воқеалар билан ҳам ажралиб туради.

Темур вафотидан сўнг Темурий шахзодалар ўртасида бошланиб кетган тўхтовсиз урушлар соҳибқирон не машаққатлар билан бунёд этган қудратли давлатни парчаланиб кетишига сабаб бўлди. Аста-секин бу қудратли давлат таркибидан қатор давлатлар ва мулклар ажралиб чиқиб кетди. Хоразмдан Астрободгача кенг ҳудудда жойлашган туркманлар биринчилардан бўлиб темурийлар давлатидан ажралиб чиқдилар. Худди шу вақтда Фарғона водийси ҳам ажралиб мустақил бўлиб олди. Шунингдек, Хисор ва Бадахшон ҳам мустақил давлатга айланди. Натижада Ўрта Осиёдагина эмас балки, Хуросон ва Эрон ҳудудларида ҳам темурийлар давлати йиқилган эди.

Темурийлар даврида буюқ Темур давлатининг бундай парчаланиб кетиши Ғарбда Қора денгиз қирғоқларидан бошланиб, Шарқда Иртиш дарёси ва Балхаш кўлига қадар, жанубда эса Сирдарёнинг қуйи оқимларигача чўзилган. Кипчок даштларида яшовчи Ўзбеклар деб аталмиш туркий тилда сўзлашувчи қўчманчиларни Мовароуннахр ерларига ҳужум қилиб уни забот этишлари учун қулай шароит яратиб берди.

Ўз вақтида мугуллар истилоси остида қолган ҳудуди забот этилиб, Жўжи улусига қиритилган Дашти Кипчок аҳолиси Жўжи ўлимидан кейин унинг ўғилларидан бири Шайбонқули остида ўзининг мустақил улусини ташкил этиш учун кураш олиб боради. Натижада Ёйик дарёсининг Шарқидан Сирдарё бўйлариғача бўлган ерларда бундай улус бапро этилади. XV асрда ана шу Шайбон бошчилигидаги улусда яшаган қўчманчилар ўзбек номи билан аталганлар.

XVI аср Хива тарихчиси Абдулғозийнинг ёзишича (1603-1664) асосан чорвачилик ва қўчманчилик билан шугулланувчи ўзбекларнинг кўпчилиги ёзни Ёйик дарёсининг юқори оқимида, қишни эса Сирдарёнинг қуйи оқимида ўтказадилар. Бу ерда ўзбеклардан ташқари кипчоклар қўнгиротлар уйшун, найман ва бошқа қабилалар ҳам яшаган бўлиб, улар ўша ўзбеклар таркибига қирав эди.

2.Мовароуннахрда Шайбонийлар ҳукмронлигининг ўрнатилиши. Давлатни бошқариш тизими, солих сиёсати, ер-мулк муносабатлари.

XV асрнинг 20 йилларига келиб Дашти Кипчок уруғлари ичида Шайбонийлар уруғи

(ўзбеклар) олдинга чикди. Бу уругнинг энг кўга кўринган вакили, кўчманчи ўзбеклар давлатининг асосчиси Абдулхайрхон бўлиб, у ўзидан олдин бу ерда хукмронлик килган Барокхондан фаркли ўларок, тахтни ўзгалар ёрдамида эмас, балки бир катор ўзбек кабилалари, чунончи Найман, Кўнгирот, Киёт, Дурман, Уйгур, Уйшун ва бошка кабилаларнинг ёрдамида эгаллади. У жуда киска вақт ичида йирик давлатни вужудга келтирди ва бу давлатни унинг ўзи 1428 йилдан 1468 йилгача бошкарди.

Биз юкорида таъкидлаганимиздек, Абдулхайрхон бошлик ўзбеклар асосан кўчманчи халк бўлиб чорвачилик билан шугулланганлар. Шу боис уларга чорвачилик махсулотларини хунармандчилик ва кишлок хўжалиги махсулотларига алмашадиган халklar ва худудлар керак эди.

Бунданг ташкари бу даврга келганда кўчманчи ўзбекларнинг катта кисми феодал муносабатларининг ривожланиши натижасида ўз ўтлок ва подаларидан ажраган бўлиб, уларнинг ўтрок хаёт кечириши учун Моварауннахр ерлари керак эди.

Шу ва бошка бир катор сабабларга кўра хали Абдулхайрхон давриданок ўзбеклар Сирдарёнинг куйи окимидаги Сигнок, Оккўргон, Сузок, Узган ва бошка ерларга хужум килиб, у ерларни босиб олди.

Кўчманчи ўзбеклар томонидан Моварауннахр худудларини эгаллаш учун кураш Абдулхайрхоннинг набираси Мухаммад Шохбахт Шайбоний даврида (1451-1510) кучайди. XV асрнинг иккинчи ярмида Моварауннахрдаги ўзаро курашлар билан банд бўлган темурийларнинг асосий ракиби шимолдаги мўгуллар эди. Уларнинг Моварауннахр ерларига тўхтовсиз талончилик хужумларидан безор бўлган темурий шахзодалар мўгулларга карши курашда Шайбонийхондан фойдаланиш мақсадида у билан иттифок туздилар. Бирок Шайбонийхон бу иттифокка тез-тез хиёнат килиб, гох темурийлар, гох мўгуллар томонида туриб ҳаракат килар эди.

Шайбонийхон бобоси Абдулхайрхон Дашти Кипчокда ташкил этган давлатни бир томонлама кучайтириб, ўз олдига хали ўша бобоси режалаштирган Моварауннахр ерларини босиб олиш ишини хал этишни мақсад килиб кўйди ва уни амалга оширишга киришди. Бу ишга киришар экан, Шайбонийхон энг аввало 1480 йилда Козок хони Бурундукхонга катта зарба берди. Шундан сўнг Шайбонийхон 1488-1500 йиллар ичида Ўтрор, Ясси, Сиганок, Шахрисабз, Туркистон шаҳарларини эгаллайди. Шундан сўнг Темурийлар пойтахти Самаркандни эгаллашни ўз олдига мақсад килиб кўйди.

Шайбонийхон 1499 йилда дастлаб Самаркандни камал килганда бу ерда Султон Ахмад Мирзонинг ўгилларидан бири, Султон Али Мирзо хукмронлик киларди. Унинг кобилиятсиз, ҳар томонлама ожизлигидан хабар топган Шайбонийхон Самарканд шаҳрига кирмай Шахрисабз ва Карши шаҳарларини талаб Кипчок даштига кайтиб кетади. Озрок вақт ўтгач Шайбонийхон Тошкент ҳокими Махмудхондан озрок ёрдам олиб, Самаркандга янгидан хужум бошлайди. Худди шу пайт Бухоро ҳокими Мухаммад-Боки тархон кўшинлари Самарканд хукмдори Султон Али Мирзога ёрдамга келаётганлигини хакида Шайбонийхон хабар топади. Шундан сўнг у Самарканд камалини тўхтатиб, асосий кучларини Бухоро кўшинларига карши каратади натижада Дабусия калъасида (ҳозиги Зиёвуддин станцияси яқинида) бўлган жангда (1500) Шайбонийхон кўшинлари галаба козонадилар. Шундан сўнг Шайбонийхон Бухорога томон шиддат билан ҳаракат килади ва шаҳарни уч кун камалдан сўнг кўлга киритади. Шайбонийхон томонидан Бухорони кўлга киритилгани хакидаги хабар Самарканднинг хукмрон доиралари орасида саросима келтириб чиқаради Самарканд хукмдори Султон Али Мирзодан норози бўлган амирларнинг бир гуруҳи Андижонда хукмронлик килаётган темурий Бобур ихтиёрига,

иккинчи гуруҳи, Султон Али Мирзонинг Тошкентда хукмронлик қилаётган акаси Увайс Мирзо ёнига равона бўлдилар.

Воқеалар ривожини синчиклаб кузатиб турган Самарканд ҳокими Султон Али Мирзо бу вазиятда Шайбонийхон билан музокаралар олиб боришни лозим топиб, бир гуруҳ ўзига яқин кишилар билан унинг ҳузурига ташриф буюради.

Шу тарика Шайбонийхон 1500 йилда жангсиз Самаркандни биринчи марта эгаллайди.

Султон Али Мирзони катл этиб, шаҳарни аёвсиз тарзда талайди..

Бирок, Самарканд рухонийларининг кўзга кўринган намоёндаларидан бири хўжа Абдулмакарим ёрдамида Бобур тез орада Самаркандни эгаллаб, шайбонийларнинг шаҳарда қолдирилган кўшинларини ва уларни тарафдорларини қириб ташлайди. Шундан сўнг Бобур Шайбонийхон кўшинларини таъқиб этишга қиришади. Лекин 1501 йил апрелида Зарафшон дарёси бўйида Сарикўл деган даштдаги жангда талофат қўриб Самаркандга чекинади. Бу ерда 4 ой камалда бўлиб, охири 1501 йилнинг иккинчи ярмида Самаркандни ташлаб чиқади ва Тошкент ҳокими Махмудхон ҳузурига кетади.

Шайбонийхон иккинчи марта Самаркандни қўлга қиритиб, уни аёвсиз таладию

Шайбонийхон Самаркандни қўлга қиритгач, 1503 йилда Сирдарёнинг юқори қисмига қараб юриш қилди. Бу ерда (Тошкент ҳокими) Махмудхон, Бобир бошлиқ бирлашган қўшарга дуч келди. Архип ёнидаги шиддатли жангда улар устидан ғалабага эришиб. Тошкент, Шохруҳия, Фарғона шаҳарларини қўлга қиритди(1504).

Шайбонийхон 1505 йилда Хоразми, Моварауннахрнинг асосий шаҳарларини эгаллагач, Хуросонни ва унга қарашли ерларни босиб олишни мақсад қилди.

Хуросон султони Хусайн Бойқаро (Султон Хусайн) (1489-1506) ўзининг тўнғич ўғли Балх ҳокими Бадиуззамон билан бирга Шайбонийхонга қарши қўрашмоқчи бўлади. Лекин бу қўзланган натижани бермайди. Муҳаммад Шайбонийхон Хиротга қарши юриш арафасида Хусайн Бойқаронинг икки ўғли Бадиуззамон билан Музаффар Мирзо ўртасида тахт қўраши бошланади. Натижада Хирот тахтига улар бир вақтда подшо бўлиб қўтариладилар. Бу Шайбонийхонга қўл келади. Шайбонийхон қўшинлари 1504 йилда Хисравшоҳ хукмронлик қилган Қундуз шаҳрини эгаллади. 1507 йилда эса Шайбонийхон Хуросон пойтахти Хиротни эгаллади, сўнгра Астрабодни эгаллади. Тахт талашган ака-ука теурийлар эса бири Ғарбга, бири Шарққа қочди. Қиска вақт ичида Шайбонийхон Теурийлар ерлари бўлган Бухоро, Самарканд, Балх Махшад, Нишопур, Каба шаҳарларини эгаллади. У Сирдарёдан Афғонистонгача бўлган ерларнинг хукмдори бўлиб олди. Факатгина Сирдарё бўйидаги ерлар Тошкент хукмронлигида бўлсада, булар ҳам Шайбонийхонга ярим қарам эди. Қуллас Шайбонийхон 8 йил ичида Теурийлар давлати ҳудудларини бутунлай истило қилди. Шайбонийхоннинг бирин-кетин берган қарбий қарбалари туфайли Теурийлар давлатининг қўлашига олиб қелган асосий сабаблар ҳақида ҳам алоҳида тўхталиб ўтиш зарур бўлади.

Бу ҳақда ғайриқар эканмиз, аввало Шайбонийхон ҳужуми арафасида ўлкадаги ижтимоий-иқтисодий аҳволни ёмонлиги, меҳнатқаш халқ оммасининг қашшоқ ҳаёти қўчманчи ўзбеклар-ғалабасининг асосий омилларида бири бўлганлигини қўрсатиб ўтиш зарурдир.

Аҳвол шунга қориб етган эдики, Фарғонадек ери серқўнум, деҳқони миришқор қўрда ўзбеклар ҳужуми қўнларида 3-4 минг аскарни боқиб ўқун маблаг йўқ эди.

Теурийлар ўша даврдаги оғир иқтисодий аҳволини улар қаройида ҳизмат қилган ўз даврининг қарбадст шойрларидан бири Биноий шундай ҳикоя билан ифодалайди: “На егулик ғаллам қор ва не қийимга ғамланган баҳмалиқ қор. Еядигани, қиядигани бўлмаган

киши илм ва хунарга кандай урина олсин.”

Ана шундай огир иктисодий ахвол сабаб мамлакатда кўп рухонийлар ва зиёлилар Шайбонийхон тарафига ўтиб кетган эдилар.

Тиниб-тинчимаган Шайбонийхон 1508-1509 йилларда козок ерлари устига юриш килди ва ерларни эгаллади. Натижада Шайбонийхон бир томондан Каспий денгизи киргокларидан Хитойгача, иккинчи томондан Сирдарё киргокларидан Марказий Афғонистонгача чўзилган ерга эга бўлган йирик феодал давлатга эга бўлди. Бу билан ҳам кифояланмаган Шайбонийхон 1510 йилдан бошлаб колган Хуросон ерларини босиб олишга киришди. Худди шу вақтда. Яъни XV асрнинг охирларида Эрондаги ўзаро феодал урушлар натижасида ҳокимият тепасига сафавийлар сулоласининг кўзга кўринган вакили Исмоил Сафавий келган эди. Исмоил Сафавий Хуросонни Шайбонийхондан тортиб олмокчи бўлди. Шайбонийхон бунга кўнмади. Натижада Исмоил Сафавий Шайбонийхонга қарши кўшин тортди ва 1510 й. декабрда Марв ёнидаги жангда Шайбонийхоннинг 17 минглик армияси кириб ташланди. Шайбоний асирга олиниб қалласи қесилди ва уни қалласидан шох Исмоил шароб ичадиган идиш ясади.

Исмоил Сафавий бутун Хуросонга эга бўлиб чегаралари Озарбайжондан Богдодгача чўзилган Эрон давлати ҳудудларини янада қенгайтди.

Шайбонийхон ўлдирилгач, Хоразм ҳам Эрон шоҳи Исмоил кўли остига ўтади ва Хоразмда Эронлик “қизилбошлар” ҳукмронлиги бошланди.

3.Бухоро амирлиги. Ижтимоий-иктисодий ва маданий ҳаёт

Бухоро иктисодий ва маданий марказ сифатида Шайбонийлар давридан бошлаб кучая бошлаган эди. Шайбонийлар сулоласининг кўзга кўринган намоёндаларидан бири бўлган Убайдулло Султон 1533 йилда Шайбонийлар сулоласининг олий ҳукмдори этиб кўтарилди. 1512 йилдан бошлаб Бухоронинг ноиб бўлиб турган Убайдулла Самарқандни бошқариб турган Кўчқинчихон авлодлари билан ораси ёмонлиги туфайли ҳокимиятни Бухородан туриб бошқарди. Бухоро мамлакатнинг сиёсий-маъмурий марказига айланди. Бухоро расман хонлик сифатида Шайбонийлардан бўлган Абдуллахон II даврида 1557 йилда вужудга келди. Абдуллахон 1557-1598 йилда ҳукмронлик қилди. Абдуллахон II ўз олдига илгари, яъни Мухаммад Шайбоний давридаги Шайбонийлар давлатининг қучли мавқеини тиклаш ниятида Тошкент ҳокимлари, Хисор амирлари, Самарқанд султонлари билан тўхтовсиз урушлар олиб борди. Бу қонли урушлар сабабли ўлкада бўлиб ўтган дахшатли воқеалар Ҳофиз Таниш Бухорийнинг “Абдулланом” асарида баён этилган. Абдуллахон II ўз ҳукмронлиги даврида олиб борган тинимсиз урушлар натижасида 1573 йилда Фарғона, 1574 йилда Шахрисабз, Қарши, Хисор, 1578 йилда Самарқандни ўзига қаратгач, 1582 йили Дашти Қипчок ҳукмдори Барокхоннинг ўғли Бобоҳонни устига ҳам юриш қилди ва унинг устидан ғалаба қозониб, Шохруҳия, Сайрам, Охангарон шаҳарларини эгаллади. Шундан сўнг сал вақт ўтмай 1583 йилда Балх шаҳрини 1584 йилда эса Бадахшонни эгаллади. Нихоят 1595 йилда Хоразм ҳам. Абдуллахон II томонидан босиб олинди. Шундай қилиб, Абдуллахон II XVI асрнинг 90 йилларининг бошларигача бутун Марказий Осиё ерларини ўз қўлига қиритишга муяссар бўлди. Абдуллахон II Бухорони ўз давлатининг пойтахти сифатида маъмурий, иктисодий ҳамда маданий жihatдан ҳар томонлама ривожлантирди. Унинг давлати ўзининг иктисодий, ҳарбий ва маданий қудрати жihatидан ўз даврининг энг қучли давлатига айланди. Шу боис бир қатор дунё мамлакатларининг . Абдуллахон II давлатига бўлган эътибори ва

кизикиши ортиб борди. Бу ўз навбатида . Абдуллахон II нинг бошка мамлакатлар билан турли соҳалардаги алоқалар ўрнатилиши учун зарур шарт-шароитларни яратиб берди. Хусусан, 1558 йилда Москва князи Иван Грозний Антоний Женкинсон бошчилигидаги ўз элчиларини Бухорога жўнатади. Ўз навбатида . Абдуллахон II ҳам ўз элчиларини Москва князлари Иван Грозний ва унинг ўгли Федорлар хузурига юборган. Бундан ташқари, . Абдуллахон II 1572, 1576 йилларда ўз элчиларини Хиндистон подшоси Акбаршоҳ хузурига юбориб, бу билан Акбаршоҳни Эрон шоҳи шоҳ Аббосга қарши биргаликда курашга тортишга ҳаракат қилади. Ўз навбатида Хиндистон подшоси Акбар ҳам совға-саломлар билан . Абдуллахон II га ўз совға-саломларини юбориб турган. Бирок, Абдуллахон II ҳукмронлигининг сўнг йилларида Бухоро учун огир кунлар бошланди. Козок хони Таваккалхон Москва подшоси Федор Иванович васаллигига ўтиб, унинг ёрдамида Абдуллахон II га қарши кураш бошлади ва тез орада Тошкент, Туркистон, Самарканд ва Андижон шаҳарларини эгаллади.

1598 йилда ўз ўгли Абдумўмин томонидан, Абдуллахон II ни ўлдирилиши Шайбонийлар давлати инктирозини янада тезлаштирди. Аммо, Абдуллахон II ўлгач, хонлик тахтига 1601 йилга келиб, уни 1753 йилгача яъни 150 йилдан ортиқ бошқарган Аштархонийлар (Жонийлар) сулоласи вакиллари Бокимухаммадхондан (1601-1605) тортиб то Абулфайзхонгача (1711-1747) даврида Бухоро хонлигида ижтимоий-сиёсий аҳвол ёмонлашиб, мамлакат янада заифлашди. Натижада Эрон шоҳи Нодиршоҳ 1740 йилда Бухорони катта қисмини босиб олди ва Бухоро тахтига ўз тарафдори Муҳаммад Ҳаким Оталиқни ўтказди. Лекин, 1747 йилда Нодиршоҳ ўлгач, отасининг ўрнига оталиқ этиб кўтарилган Муҳаммад Раҳим Аштархонийлар сулоласининг охириги вакили Абулфайзхонни катл эттириб, Бухоро тахтини эгаллайди ва 1753 йилда ўзини амир деб эълон қилади. Хонлик эса шу вақтдан бошлаб амирлик деб атала бошлайди. Бухоро хонлигида иктисодий ҳаёт ўта огир бўлган. Бунга тўхтовсиз урушлар ва тахтда ўтирган хону амирларнинг кўпчилигининг тутуруксиз сиёсати сабаб бўлган. XVII-XVIII асрларда молия тизимини асосини Бухорода араблар истилосидан бери сакланиб келаётган хирож(хосилни 5Г1 дан 3Г1 қисмигача бўлган микдорда ер солиғи ва ушр (даромаднинг ўндан бири) ташкил этган. Бухоро хонлигида ҳам Хива хонликларидаги сингари ерларнинг кўпчилик қисми давлат кўлида бўлган. Бухорода давлат ерлари “Амлоқи подшоҳи” ёки “Амлоқи султони” дейилган. Бундай ерлар тарихда “Мулқи девони” номи билан аталиб Бухоро ва Хоразм хонликларида то октябр тўнтаришигача сакланиб келди. Хонликда ернинг иккинчи тури “Мулқ ерлари” ва учинчиси “Вафқ” ерлари бўлган. Барча хонликлардагидек Бухоро хонлигида ҳам суд ҳукмрон синфлар-бой феодал синфлари кўлида зулм ва эксплуатация қуроли эди. Ҳамма қозилар тепасида олий қози (қози қалон) турган. У амир томонидан тайинланиб, давлатдаги ҳамма қозилар иши устидан назорат қилган.

Суд жараёни ислом шариати асосида олиб борилган. Суднинг чиқарган ҳукми ўзгармас бўлган. Чунки унинг ҳукмини бошқадан кўриб чиқадиган ташкилот бўлмаган. Кизиги шундаки, суд жараёнида иккита аёлнинг судга берган кўрсатмаси бир эркакнинг кўрсатмасига тенг бўлган. Жазолар турлича бўлган фақат чиқарилган ўлим жазоси ижрочи учун қозилар амирдан рухсат олишлари зарур бўлган.

Хонликда давлат даромадининг кўп қисми савдодан олинадиган тўловлар ҳисобига яратилар эди.

Бухоро хонлигида кўшинлар мунтазам бўлмай, лозим бўлганда хоннинг махсус фармонида асосан тўпланадиган ўз шахсий гвардиясига эга бўлган. Улар кўпроқ ўзга

давлат кулларида (руслар ва колмиклардан) ташкил топган. Бухоро амирлигида кўшинлар сони XIX асрнинг 60 йилларига 10-11 минг киши бўлган.

XIX аср бошларида Бухоро хонлигида 36000 минг наварки бўлган. Уларнинг бир қисми Бухорода, қолганлар хонлиkning бошқа ерларида яшаб амирдан “танҳо” сифатида олган ер ва дехқонларига эга бўлганлар.

Бухорода артиллерия деярли йўқ бўлса, 13 та станоксиз мис тўпи бўлган. Шулардан биттасидан байрамларда отилган.

Бухоро хонлигида бу даврдаги маданият ҳақида гапирилганда шуни айтиш керакки, ўзаро урушлар маданиятни ҳам оғир аҳволга солиб қўйди. Хонликда ақидапарастлик авж олди. Бу ерда 300 масжид 50 дан ортиқ мадрасалар бўлса, улар маорифни ривожлантиришга етарлича ҳисса қўшолмади.

Хонликда ана шу даврда математика, астрономик соҳаларида йирик олим Мулло Турсун Фарозий, мусикачи Кавкабий, йирик фалсафашунос олим мулло Юсуф Қорабогий (1644-1648) ва бошқалар яшаб ижод этган.

Тарих соҳасида ҳали қатор ишлар қилинган. Аштархонийлар инкирози ҳақида уларнинг сўнги вакилларида бир нечаларини аянчли ўлими ҳақида қуйловчи “Муқимхон тарихи”, “Убайдуллохон тарихи” қаб тарихий асарлар ёзилган. Хонликда айниқса, Субҳонқулихон даврида (1680-170) махсус мадраса-шифохона ташкил этилган, унинг ўзи Нишоний таҳаллуси билан шеърлар ёзган, кўп олим фузоларни, шоирларни тўплагани ҳақида маълумот бор.

Субҳонқулихон даврида Турди ва Махмур қаб шоирлар ижод этган. 1682 йилда Муҳаммад Вали Самарқандий деган шоир “Музаққирол асҳоб” мажмуасини тузиб унда шу даврда яшаб ижод этган 200 дан ортиқ адабиёт арбобларининг таржимаи ҳолини берган.

Муҳаммад Балхий “Субҳонқулихон” асарини, Мирмуҳаммад Амин “Убайдуллохон” асарини ёзди. Шу даврда XVII аср шоирларидан Сайидо Насафий Гофир Самарқандий (аттор), Масихо (темирчи), Манзур Самарқандий (этикдўз), Мулла Сарафроз, Фитрат қаб демократик шоирлар яшаб ўтган.

Шоир Турди Субҳонқулихонни халққа қарши сиёсатини фаш этувчи шеърлар ёзган.

Халқни хон ҳокимиятига қарши қурашга қажирган. Бу даврда Сўфи Оллоёр ва Машраб яшаб суфийлик ғояларини илғари суради. Суфийлар тасаввуфнинг 4 қайдаси: Шариат, тарикат, маърифат ва ҳақиқатга амал қилишни илғари сурадилар. Улар тангрига бўлган муҳаббатларини, шеърларда изҳор этадилар. Шунингдек, улар инсон, маҳбуб, моддий дунё ноз неъматларидан баҳраманд бўлиш ҳақида қуйлайдилар.

Меъморилик оҳасида ҳам анча иш қилинади. Самарқанддаги Регистон аталмиш бош майдон шу даврда шаклланади. Шу даврнинг энг бой қишларидан бўлган Ялангтўшбий, Шердор ва Тиллақори мадрасаларини қурдирди. Хўжа Аҳрор қабри олдида мадраса ва номозгоҳ қурилди. Абдулазизхон даврида(1645-1680) бир қанча мадрасалар қурилди.

Ҳали XVI асрдаёқ Бухоро ўзининг ажойиб рассомлари, ҳуснихатчилари билан шухрат қозонган эди. Қулёзмаларни ҳуснихат қилиб қўчириш, миниатюралар ёзиш, авжига қиккан эди. Бу даврда Бухорода яшаб ижод этган рассом Шайхзода Маҳмуд, Абдуллолар ўз даврининг атоқли ҳуснихатчилари эди.

Муҳаммад Раҳимдан кейин Бухоро таҳтида мангитлар сулоласидан Шохмурод, Хайдар, Насрулло, Музаффар, Абдулаҳад, Олимхонлар ўтиришди. Уларнинг ҳар бири ҳукмронлик қилган йиллар ўзига ҳос мураккаб зиддиятли ҳусусиятларга эга. Бухоро хонлиги 1920 йил 2 сентябрда болшевоилар томонидан ағдарилди.

4.Хива хонлиги.

Хоразмда 1511 йилда Эронлик “кизилбошларга” карши фитна уюштирилди. Ўз вақтида Абдулхайрхонга карши чиққан Хоразмдаги ўзбек уруғлари ўша Кипчок Даштида Шайбонийлар билан ёнма-ён яшаган ва улар билан нодўстона муносабатда бўлган Берка султоннинг икки ўғли Эльбарсхон билан Бильбарсхонни Хива тахтига яширинча таклиф қиладилар. Ака-укалар бу таклифларга кўра Хивага келадилар. Хива халки “кизилбошларни” гдариб Эльбарсхонни хон этиб кўтардилар. Бу воқеа 1511 йилда содир бўлади. Хонлик тасарруфига Хоразм-Амударё этакларидаги қадимий дехкончилик воҳаси, Мангиткишлоқнинг Абулхон тоғлари Машхади Мирсиён ва Ўзбой атрофидаги ҳудудлар қирган. Эльбарсхон тез орада Хоразм ерларини шимолий Хуросоннинг қаттагина ерлари, Амударёнинг ўнг соҳилидаги ерлар ва Туркистоннинг жанубий ерларигача бўлган ерлар ҳисобига қенгайтирилди. Ва ана шу ҳудудда Хива хонлигига асос солди. Хонликнинг пойтахти дастлаб Вазир шаҳри, кейин Кўхна Урганч ва Хива бўлган.

Бирок, 1511 йилда Эльбарсни Хива хонлигига асос солган бўлсада, унинг ўзининг давридаёқ хонлик бир неча феодал эғаликларга бўлинган бўлиб, уларни бошқараётган шахзодалар ўртасида узлуксиз феодал урушлар бўлиб турди. Айниқса, бу урушлар 1538 йилда Эльбарсхон ўлгач (Эльбарсхон 1511-1538 йилда ҳукмронлик қилган) унинг ворислари даврида қучайиб кетади. Бунинг устига Хива хонлигига карши Шайбонийлардан Убайдуллахон (1538) юриш қилди ва Хива хони Аванешни ўлдириб, ўрнига ўз ўғли Абдулазизни ўтказди. Унинг даврида яна феодал урушлар кўпаяди. Бунинг айниқса Хива тахтида Араб Мухаммад (1602-1643) ўтирган даврда яққол кўриш мумкин эди. Қисқаси XVI аср 40-йилларидан бошлаб Хива хонлигида ўзаро қурашлар, айниқса хонликдаги ўзбеклар билан туркман уруғлари ўртасидаги зиддиятлар, қолаверса атрофдаги қозоқ ва қалмиқларни ҳужумлари хонликни заифлаштирди. Хонликдаги бундай оғир аҳволдан фойдаланган Бухоро хонлари Субхонқулихон (1680-1702) ва Эрон шоҳи Нодиршоҳлар (1740) Хива тахтини ўз қўлларига қиртадилар. Бирок Хива хонлигида бундан кейин ҳам тинчлик бўлмади. Бу ерда Эрон ҳукмдорларига карши тез-тез ғалаёнлар кўтарилиб турди. Бундан фойдаланган ўзбек қабилаларидан бири-Қўнғирот уруғининг бошлиғи Мухаммад Амин Инок хонлик тахтини эгаллаб, хонликда янги-қўнғирот сулоласига асос солди.

Хива хонлигида (XVI аср) бошқарув тизими жуда мураккаб бўлиб, уруғчиликка асосланган бюрократик тизим мавжуд эди. Хивада бошқа хонликлардан фарқли ўлароқ инок деган лавозим бўлиб, бу лавозимни эгаллаган одам хондан кейинги одам ҳисобланиб, амир-ул-умаро, яъни ҳукмдорлар ҳукмдори деб аталарди. Хонликда девонбеги ҳам бўлиб, у хоннинг ўзидан кейинги амалдор ҳисобланарди. Яна қўшбеги деган лавозим бўлиб, унга хонликнинг жанубий қисмидаги ўтроқ аҳоли буйсунарди. Бу ерда хон, вазир ва қўшбегидан ташқари яна 5 кишидан иборат хон маслаҳатчилари (улар уруғ бошлиқларидан тузиларди) бўлган ҳар уруғ бошлиқларидан (иноклар ва оталиқлар) 2 киши давлат бошқарувига қирган.

Хива хонлик бошқарувида ясовуллар штати бўлган. Яна юзбоши, мингбоши қабил амалдорлар бўлган. Яна жойлардаги амалдорлар ўзларининг қуйи бошқарув тизмларига эга бўлиб, ўз ерларини мустақил бошқаришган. Хонлик ўз навбатида округларга бўлинган бўлиб, уларни ҳокимлар ва қозилар бошқарган. Хонликда яшовчи туркман, қозоқ ва қорақалпоқлар ҳокимларга буйсўнмай, фақат ўзларининг уруғ бошлиқларига итоат қилганлар. Туркманларда улар бек ҳамда вакиллар дейилса, қорақалпоқ ва

козокларда бий деб аталганлар. Хонликда дин ахллари: сўфилар, шайхлар катта хурмат эътиборга эга бўлганлар.

Хонликда XIX аср 1 ярмида ҳам феодал муносабатларнинг ривожланиб боришига карамай, ўтмиш патриархал ҳаёт қолдиқлари сақланиб қолаётган эди. Ер ҳамда сув хон, йирик феодаллар қўлида эди. Айрим феодаллар қўли остидаги ерлар 15 минг танобни ташкил қилганда, оддий жамоа аъзоси бўлган дехконнинг ери 1-2 танобдан ошмас эди. Рус элчиси ((Москва) Иван Хохлов маълумотига кўра XVII асрда хон қўшинлари сони 15 мингдан 30 минггача бўлган.

Хива хонлиги иктисодини бу даврда огир солиқлардан тушган пуллар ташкил қилган. Иктисодий ҳаёт хонликда жуда огир бўлган. Хива хонлигида ернинг бир қисми хукмронлик қилдаётган сулола аъзоларига (тўраларга), шунингдек харбий бошлиқларга (саркардаларга) ҳамда вакф ерлари сифатида масжид-мадрасаларга берилган. Бу ерларда ишловчи ижарачилар “беватанлар”, “яримчилар” деб аталганлар. Оддий меҳнатқаш хонга “салгут” деб аталган огир ер солигини тўлаган. Яна “бегар” деб аталган мажбурият бўлиб, бунга асосан хар бир хонадондан бир киши 12 кун давомида хонга ишлаб берган. Аҳолининг дехкончилик билан шугулланадиган қисми сувни етишмаслигидан азоб чеккан. Бойларнинг ерларида қуллар ишлаб қилган. Шаҳардаги ҳаёт бу даврда огир бўлган. Шаҳар аҳолиси хунарамандчилик, айримлари дехкончилик билан шугулланган. Бугдой, арпа эккан, қурт боқишган. Савдо кам ривожланган. Чунки қароқчилар ҳужум қилиб турган. Савдони огир аҳволга тушиши шаҳар аҳолиси ҳаётини ёмон аҳволга тушириб қўйганини 1558 йилда хивани қузатган Женкинсон ёзади. 1573-1575 йилда Амударё ўз изини ўзгартиради натижада эски изи атрофидаги жойлашган қишлоқ ва шаҳарларда ҳаёт тўхтади. Одамлар эски Урганчдан, янги Урганч жануброққа ўтиб яшайдиган бўлади.

Амударё эски ўзанини қуриши хонлик марказини Хивага қўчишига сабаб бўлади.

Амударё ўзанини ўзгариши мамлакат иктисодий ҳаётига катта таъсир қилди. Хонлик хазинаси бўшаб, ҳатто амалдорларга ҳам йиллаб ойлик тўланмай қолди.

Қишлоқ ҳўжалигида асосан қўл меҳнатидан фойдаланилган. Меҳнат қуроллари қолоқ бўлган. Бу ўз навбатида хонликда иктисодий аҳволни ёмонлигига сабаб бўлган. Хар уч хонликда, жумладан Хива хонлигида ҳам ўз пули бўлган. Бу пуллар олтин, қумуш тангалар ва мис пулдан иборат бўлган.

XVIII аср бошларига қелганда иктисодий тушқунлик вужудга қелди. Бунга сабаб шу даврда ўзбеклар билан туркманлар ўртасидаги тўхтовсиз урушлар, Бухоро хонларининг Хива хонлари ички ишларига аралашуви, Қозоқ қолмиқларини тўхтовсиз ҳужумлари, Эрон шоҳи Нодиршоҳни Хоразмни 1740 йилда босиб олиши (Элбарсхон даврида) бўлди. Бундан фойдаланган Петр 1 1714-1717 Хоразмга Бекович-Черкасский экспедициясини юборди. Бу вақтда Хива тахтида Шерғози хон ўтирган эди. (1715-1718 йиллар) Хива хонлигида аҳоли XIX аср I ярмида 350000-500000 ни ташкил қилган. Асосий қисми ўтрок аҳоли эди. Бир қисми қорвачилик билан шугулланган.

Бухоро амирлигида социал-иктисод ва маданий ҳаёт ҳақида тўхталадиган бўлсак, шуни алоҳида таъкидлаш зарурки, давлат тузуми

1804 йилда Қўнғирот иноқлари йирик вакилларида бири Муҳаммад Раҳимхон Хива тахтини эгаллаб, 1806-1825 йиллар давомида хонлик қилади. Унинг даврида хонлик хар тарафлама қучаяди ва марказий ҳукумат мустаҳкамланади. Лекин унинг ворислари Муҳаммад Эминхон, Қутлимурад, Олақуллар даврида Хива хонлигидаги аҳвол яна мураккаблашди. Хива хонлиги 1920 йил феврилида большевойлар томонидан ағдарилди.

5.Кўкон хонлиги. Ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаёт.

Ўрта Осиёда энг кейин вужудга келган хонлик бу Кўкон хонлиги эди. Хонликка 1710 йилда минг кабиласидан чиққан Шохрухбий асос солди. Бу ерда шуни алоҳида қайд этиш зарурки, Шайбонийлардан сўнг Бухоро тахтига ўтирган Аштархонийлар сулоласи даврида шу сулола вакилларининг тахт учун ўзаро курашлар туфайли Бухоро хонлиги иктисодий ва сиёсий жихатдан анча ночор ахволга тушиб қолган эди. Бундан фойдаланган Фаргона XVIII аср бошларидаёқ Бухородан мустақил бўлиб ажралиб чиқди. Бу ерда дастлаб ҳокимиятни Чодак кишлоги хўжалари қўлга киритди. 1710 йилда эса хўжалардан ҳокимиятни ўзини Чингизхон авлодидан деб ҳисоблаган, ўзбекларнинг минг уругидан бўлган Шохрухбий олади. Кўконнинг биринчи хони Шохрухбий 1710-1721 ҳукмронлик қилади.

Минглар тез орада ўз қўлларига Сирдарё бўйидаги ерларни ҳамда Еттисувнинг бир қисмини киритадилар ва ана шу ҳудудда Бухородан мустақил янги давлатга яъни хонликка асос соладилар. Шохрухбий ўз давлатининг пойтахти этиб, Кўкон шаҳрини танлайди. Бу шаҳар араб сайёҳларнинг хабарига кўра жуда гўзал ва бахаво шаҳар бўлиб, Хуканд ёки Хавоканд кишлоги ўрнида қурилган.

Катор тарихий маълумотлар жумладан тарихчи Абдулкарим Бухорийнинг қолдирган маълумотларига кўра “Фаргона” деб аталган бу мулк айниқса Шохрухбийнинг ўғиллари Мухаммад Раҳимбий (1721-1740) ва Абдукаримбий (1740-1760) ҳукмронлиги даврида иктисодий, сиёсий ва маданий жихатдан анча ривожланади. Бу даврда унинг ҳудудлари кенгайиб, Кўкон, Андижон, Маргилон каби шаҳарларда савдо-сотик ва ҳунармандчилик ривожланади.

Норбутабий (1769-1800), Олимбек (1800-1809) Умархон (1809-1822) ҳукмронлиги даврида эса хонликка атрофдаги ерларни қўшиб олиш шунингдек, марказий ҳокимиятни кучайтириш максодида жойлардаги феодаллар ва бекларнинг ўзбошимчалик хатти-ҳаракатларини бостиришга қаратилган ишлар олиб борилди.

Масалан, Норбўтабий ўз ҳукмронлигининг дастлабки йилларидаёқ Чуст ва Наманган ҳокимларининг марказий давлатга бўйсунмай ўзбошимчалик билан сиёсат олиб боришларига қарши шиддатли кураш бошлади ва уни галаба билан яқунлади. Шундан сўнг яна бир ўзбошимча ҳукмрон-Хўжанд ҳокими устига юриш уюштирилиб, унинг устидан ҳам галаба таъмин этилиб, анча йиллар давомида Бухоро амирлигига бўйсуниб келган бу шаҳар Кўкон хонлигига узил-кесил қўшиб олинди.

Ўзининг тўхтовсиз урушлари ва қаттиққўллик билан олиб борган сиёсати туфайли Кўкон хонлигининг ҳам ҳудудий ҳам сиёсий жихатдан қудратини юксалтирган Олимхон 1809 йилда фитна йўли билан ўлдирилгач, шу фитнада фаол қатнашган унинг укаси Умархон хонлик тахтига ўтиради. Умархон ўзининг хонлик йилларида Бухоро амирлигига қарашли Туркистон ерларини босиб олиш учун уруш олиб борди. У бу билан чегараланиб қолмай, Сирдарёнинг юқори қисмида яшовчи козоклар устига ҳам юриш қилиб, уларни ҳам ўз ҳудудига қўшиб олади. Тошкент, Бухоро, Хива йўллари кесишган жойда Окмачит қалъасини қурдирди. Унинг даврида хонлик ҳар тарафлама янада кучайди. Буни сезган Умархон ўзига “Амир ал-Муслимин” унвонини берилишини талаб қилди ва бунга эришди. Натижада у ўз номини жума номозда хутбага қўшиб ўқитиш ҳукмига эга бўлди. Бундан ташқари унинг номи билан танга пул ҳам забт этилди.

Умархон ўлгач хонлик тахтини унинг 12 яшар ўғли Мухаммад Али (1822-1842) эгаллади. Унинг даврида хонликда бир қатор мавҳум воқеалар содир бўлдики, булар хонликни унинг аҳолисини кейинги ҳаётига ҳар тарафлама салбий таъсир қилмай қолмади. Гап

шундаки, Мухаммад Алихон 1829 йиллар давомида Шаркий Туркистон ва Кошгарга, ҳамда Коратегин тожиклари устига муваффақиятли хар-хил юришларни амалга оширди ва ўзига “Гозий” яъни дин йўлида курашувчи деган номни олди. Бирок, шунга қарамадан мамлакатдаги дин пешволари ичида унинг душманлари ҳам кўп эди. Ўша дин пешволари Мухаммад Алини шаккок, худодан қайтган деб эълон қилишди ва унинг устидан Бухоро амири Насруллога арз қилишди. Бухоро амири томонидан 1840 йилда Кўконга юборилган элчи Мухаммад Алихонни ўғай онасига уйлангани сабабли кофир деб эълон қилинган деган гапни олиб келди. Шундан кейин хонлиги ва Бухоро амирлиги ўртасида уруш келиб чиқади. Урушда Кўкон хони енгилиб, Хўжанд шахрини Бухорога топширишга мажбур бўлади.

1842 йилда Кўконда Мухаммад Алихон унинг зулмига қарши халқ кўғолони бошланади. Бухоро амири Насрулло бундан фойдаланиб, Кўконга лашкар тортиб боради, Кўконни қўлга киритиб, 3 кун талон тарож қилади ва Кўкон хони Мухаммад Алихонни, унинг онаси ўз замонасининг ажойиб шоираси Нодирабегимни ёш ўғли Мухаммад Аминни бир канча сарой хизматчилари билан биргаликда халқ кўзи олдида қатл эттиради, Кўкон Бухорога қўшиб олинади. Бирок 3 ой ўтгач 1842 йилнинг ёзида Кўконда Насруллога қарши қўзғолон кўтарилиб, унинг ҳокимияти ағдарилиб ташланади.

Шундан кейин, Кўкон тахтига собиқ Кўкон хони Олимхонни Таласда яшаётган жияни Шерали таклиф этилди ва у 1842-1845 йиллар давомида хонлик қилди.

Бирок, 1845 йилда Шералихон билан уни тахтга кўтарилишига сабабчи бўлган кипчоклар ўртасида юзага келган зиддият туфайли Шералихон ўлдирилади. Тахтга унинг 13 яшар ўғли Худоёрхон қўйилади. Худоёрхон 1868 йили Чор Россияси билан сулҳ тузиб, амалда унинг вассалига айланди. Худоёрхонни Чор Россияси билан яқинлашишига қаратилган соткинлик сиёсати ва унинг хонликдаги зулми халқнинг газабини уйғотади. Натижада унга қарши халқ кўзғолонлари бошланади. Ана шундай кўзғолонлардан энг каттаси 1872 йилдан то 1878 йилгача давом этган Пўлатхон ва Абдурахмонхон Офтобачи бошчилигидаги кўзғолон бошлади. Бу кўзғолонлардан қочиб Худоёрхон Тошкентга чор генераллари олдида ёрдам сўраб келади. Чор генераллари оқ подшонинг фармони билан 1876 йил 19 февралда жаъми тахтида 16 та хон ҳукмронлик қилган Кўкон хонлиги тугатилиб, Фаргона генерал-губернаторлигига қўшиб юбордилар.

Кўкон хонлигидаги ижтимоий-сиёсий аҳвол ва маданий ҳаёт ҳам ўзига хос бўлган. Хонлик ҳудудидаги бир томондан Сирдарё билан Коратегин ўртасида жойлашган Фаргона вилоятидан тоғриб то Туркистонгача, иккинчи томондан Кошгардан то Балхаш қўлларигача бўлган катта ерлар қирган. Хонлик аҳолиси ўзбеклар, тожиклар, қирғизлар, яҳудийлар, афғонлар, козоклар, қорақалпоқлар, уйғурлардан ташкил топган. Хонлик ташкил этилган вақтда унда яшовчи аҳолининг умумий сони 1,5 2 млн кишини ташкил этади. Қорақалпоқлар гилам тўқиш билан танилган. Ўзбеклар, тожиклар асосан дехқончилик, шунингдек қосибчилик билан шугуллансалар, қирғиз ва козоклар чорвачилик, қорақалпоқлар гилам тўқиш билан банд эдилар. Яҳудийлар, ҳинди, афғон ва бошқа халқнинг вакиллари эса савдо билан шугулланганлар. Яҳудийлар яна мусаллас тайёрлаш билан машғул бўлганлар. Кўкон хонлигида дехқончилик билан шугулланувчи аҳоли сувдан фойдаланишни мукамал эгаллаганликлари билан ажралиб турар эдилар. Бу ерда сунъий сугориш ишлари кенг қўламда олиб борилган.

Дехқончиликда бугдой, арпа, тарик, жўхори, шоли, мош, ловия, пахта ва бошқа экинлар экилиб, улардан яхши ҳосил олинган. Ер эгаллигининг асосан 4 тури мавжуд бўлган: Биринчиси, хирож ерлари (замини хирожий) асосий ер эгаларининг ерлари. Иккинчиси,

давлат ёки амлок ерлари (замини давлат, замини амлок) бу хон ихтиёридаги ерлар бўлган. Учинчиси хусусий ерлар бўлган, ерлар ичида ўртачаси хисобланган яъни, хон ерларидан кейинги ўринда турган, (менинг фикримча), бу ерлар хоннинг махсус фармойиши билан берилар эди. Тўртинчи, вақф ерлари, бу ерлар диний муассасаларга карашли эди, унда асосан рухонийлар фойдаланар эдилар.

Хирож ерлари ер эгалари, хусусий ерлар бўлиб, ундан олинган солик хирож деб аталар ва ҳосилнинг 1Г5 қисмидан то 1Г8 қисмигача ташкил қилар эди. Хорижнинг бир қисми ҳамма хонликлардаги каби бу ерда иш билан олинган.

Амлок ерларидан хон хон баъзан айрим кишиларга тақдим этар, бундай ерлар танҳо деб юритилар эди. Бу ерлардан солик йиғиш ҳуқуқи танҳодорларга берилар эди.

Танҳодорлар ўз ерларини бошқаларга ижарага беришга ёки ўзлари бевосита солик йиғиш ҳуқуқига эга эдилар.

Хусусий ерлар хон томонидан айрим кишиларга у ёки бу хизмати учун махсус ёрлик билан берилар ва бундай ерга эга бўлган шахслар ҳамда жамоаларнинг бари солиқдан озод қилинар эди. Бундай ерларни “мулки хур” деб аталар эди. Ундан ташқари, “замини ушри” деб юритиладиган ерлар ҳам бўлган. Улардан ҳосилнинг 1Г10 қисми баробарида солиқ олинар эди. Расмий солиқлардан ташқари яна турли хил ғавқулдда солиқлар бўлган, бунга мисол қилиб қумуш солиғини олишимиз мумкин.

Расмий солиқлардан ташқари яна бошқача қилиб айтганда, марказий солиқлардан ташқари дехконлар яна район бошлиғи учун кафсон доруга, амир учун, қишлоқ оксоқоли учун, муштак деган солиқлар тўлар эдилар. Амлоқдорлар қелгунча дехконлар ҳосилни йиғиштириб, ўриб олишга ҳақлари йўқ бўлган, ҳамда солиқ йиғувчилар қелиб ҳосилни тахминий ҳисоблаб чиқар эдилар ва шунга қараб олинадиган солиқ миқдорини белгилаб чиқар эдилар. Улар дехконларни хоҳлаганча талаш ҳуқуқига эга бўлганлар.

Уй ҳайвонлари учун яқсара солиғи ҳам дехконлар буйнида эди. Бу солиқ мисол учун бир жуфт ҳўкиз ёки от учун бир ботмон бугдой баробарида олинар эди. Бу солиқ мисол учун бир жуфт ҳўкиз ёки от учун бир ботмон бугдой баробарида олинар эди. Беда экиладиган майдонлардан алаф пули солиғи олинганлиги ҳақида маълумот бор. Қўчманчи қирғизлар 40 бош қўйдан 1 қўй солиқ тўлашган.

Бундай солиқлардан ташқари, яна уруш вақтларида хон саёҳатга чиққанда, хонга совға бериш вақтларида аҳолидан жуда қўплаб солиқлар олинар эди. Шаҳар аҳолиси учун солиқ уйлар, ишхоналар ва дўконлар миқдорида қараб белгиланган.

Хунармандлар икки табақадан иборат бўлиб, юқори табакани усталар, қуйи табакани шогирдлар, ҳаммоллар, қунбай ишловчи усталар ташкил қилар эдилар.

Асосий хунар қиллари ип ва ипак матолар тайёрлаш, темирчилик, эгар-жабдук яшаш. Буёқчилик, мисгарлик, заргарлик, дурадгорлик, арава ва омоч яшаш, мум ишлаш, писта қўмир тайёрлаш, қамиш томлар яшашдан иборат бўлган. Қўконда хонга қарашли порох ишлаш ва қогоз тайёрлаш қорхоналари бўлган.

Қўкон хонлиғи ҳудудида ер ости бойлиқлари ҳам қўп бўлган ва шулар жумласидан, Наманганда олтин, Андижонда қумуш ва қўрғошин, Тянь-Шаннинг Шимолий тарафида, Қоратогда бироз мис ва темир рудалари олинган. Селитра Чакқисўз, Ўратепа, Хўжандда, олтингугурт Лаълиқон, Ўратепада учрар эди. Ўш ва Наманганда тошқўмир олинар эди. XIX асрда Қўкон шаҳрида ип газлама тўқиш марказлашди, жун ишлаш Тошқентда, темир асбоблар Наманганда марказлаша борди. Солиқ, асосан натурада бўлди ва шу билан бирга пул билан ҳам солиқ тўланадиган бўлиб қолди.

Россия билан савдо алоқалари ривожланди. Россия Ўрта Осиё ўз навбатида, пахта, жун,

чорвачилик, богдорчилик махсулотлари етказиб берган.

Кўкон хонлиги ўзининг атрофдаги бошқа хонликлар билан ўзаро савдо муносабатлари олиб борардилар. Кўкон хонлиги Бухорога мева, ипак чиқарар эди. (Хитой моллари ҳам шу жумладан), Бухоро эса ўз навбатида пахта, жун, юпка матолар, рус чити каби молларни берарди.

Кўкон хонлигида давлатни бошқаришда ҳам бошқа хонликларга караганда айрим ўзига хос хусусиятлар бўлган.

Хонликда хондан кейинги асосий амалдор мингбоши бўлганки, у ҳуқуқ ва вазифаси жиҳатдан Бухоро хонлигидаги Кушбегига тенг бўлган. Кўкон хонлигининг маъмурий-сиёсий соҳасида бевосита хон томонидан Тошкентни идора этиш учун сайланадиган беклар бегини аҳамияти катта бўлган.

Кўкон хонлигида мухтасиб лавозими ҳам бўлиб, у Хива ва Бухоро хонликларидаги раис вазифасини бажарган. Кўкон хонлигида мухтасиб зиммасига яна аҳолининг ҳулқ-атвори, юриш туриши ҳамда шариат, савдо-сотик, талабларини бажариш устидан назорат қилиш вазифаси юклатилган.

Хонликда миршаблар, яъни, кўрбошилар бўлиб, улар кечкурун бозорлар ва осойишталикни сақлаш билан банд бўлганлар.

Кўкон хонлиги вилоятларга бўлинар. Вилоятлар бекликларга бўлинар, бекликлар эса ўз навбатида аминлик ва оксоколликка бўлинар эди. Вилоятлар устидан ҳокимликлар, бекликлар устидан беклар, оксоколликлар устидан оксоколлар, аминликлар устидан аминлар ҳукмронлик қилар эди. Хон мамлакат устидан асосий бошлик ҳисобланар, бироқ мамлакатнинг давлат ишларини олиб бориш учун давлат кенгаши ташкил қилинар эди. Хон кенгашига ҳар турли унвонга эга амалдорлар қирар (шу жумладан рухонийлар ҳам). Хон кенгашининг баъзи аъзолари баъзи бир вилоятларнинг ҳокими ҳисобланар эди. Бироқ, улар ўз вилоятларида бўлмасдилар. Бошқа ҳокимлар вилоятларда, яъни ўз ерларида яшардилар. Хон олдига факат совғалар топшириш ва айрим хизмат ишлари учун келардилар. Кишлоқлардаги аминлар ва оксоколлар вилоят ҳокимлари томонидан тайинланар, аҳолини баъзи судга доир ишларини қараш ҳуқуқига эга эдилар. Асосий суд органи қози ҳисобланиб, уларни хоннинг ўзи тайинлар эди. Қозилар ҳам диний, ҳам фуқаролик ишларини кўрар эдилар. Қозилар ҳатто ўлим ҳукмини чиқаришга ҳам ҳуқуқли эдилар.

Хонликда мингбошидан кейин кушбеги, додхох, понсодбоши ва парвоначи деб аталган амалдорлар турганлар. Улар вилоятлар устидан ҳукмронлик қилганлар, уруш вақтларида қўшинларга қўмондонлик қилганлар, тинчлик вақтларида хон кенгашида катнашиб, давлат ишларини ҳал қилганлар. Хонликда армия асосан отликлардан иборат бўлиб, улар факат уруш ҳолатларидагина чақирилган. Уларда на каттик ҳарбий интизом, на бир хил ҳарбий кийим бўлган.

Ҳарбий қисмлар асосан вилоят ҳокимларининг қўлидаги қўшинлардан ташкил топган. Ҳарбий қисмлар асосан вилоят ҳокимларининг қўлидаги қўшинлардан ташкил топган. Ҳарбий қисмлар 3 га бўлинар эди: Сипох (кавалерия), Сарбоз (пиёда аскарлар), Тўпчи (артиллерия). Сипохлар отлик аскар бўлиб, хон гвардияси ёки вилоят ҳокимлар қошидаги ҳарбий қисмлар составига қирар эди. 1830 йилда Кўкон хонлигининг энг йирик ҳарбий қисми Тошкент отрядида 15 минг сарбоз бўлган. Кўкон хонлиги қўшинларининг қуролланиш даражаси Бухоро хонлигига караганда ёмонроқ бўлган. XIX асрнинг 50-йилларида хонлик қўшинларининг 1Г7 қисмигина пиликли милтиқлар билан қуролланган бўлиб, бутун хонликда 100 га яқин мисдан қуйилган замбараклар бўлган

холос. Бошка хонликлардаги каби ерлар асосан бойлар, амалдорлар, ўзига тўк меҳнаткашлар, диний ходимларнинг кўлида эди. Ерга эга бўлмаган дехконлар бойлар ва катта ер эгаларининг кўлида огир шароитларда ишлар эдилар. Ана шундай дехконларни чоракорлар дер эдилар. Чоракорлар хосилни йикканларидан кейин 1Г5 кисмини хирожга ва ёлланган ишчи кучига тўлагандан сўнг ¼ кисмини ўзига олиб колар эди. Агар пахта ёки жухори ишлаб чикарилган бўлса, халиги тўловлардан сўнг, 1Г3 кисми унга колар эди. Кўкон хонлигида яшовчи Наливкин ва Наливкиналар у ердаги аҳолини хаёти хакида гапира туриб шундай дейишган. “Улар очликка (хар доим оч яшашга) ўрганиб кетганлари учун, йилнинг маълум фаслларидаги очлик улар учун кишдаги совук ва ёздаги иссик каби табиийдир”.

Камбагал аҳолининг уйлари гуваладан ясалган, қапа, ертўла кўринишидаги уйлар бўлганлигини айтиб ўтиш керак. Бундай уйларга ертўла бўлса, эшик билан мўри ягона нур тушиб турадиган жой бўлган. Хаво каттик совук бўлганида эшик махкам ёпилар, мўри кигиз билан тўсилар эди, сассик кора чирок ёкиб ўтирилар эди.

Маориф тизими асосан ислом дини асосида тузилган эди, яъни 2 боскичга бўлинган бўлиб, 1 – боскичда билан ўқувчиларга (калтаклаш усули билан) Куръон ва баъзи бошка китобларни механик ёдлаттирар эди. Бу боскичнинг муддати 2-5 йил эди. 2-боскичда олий даражада маълумот олинар эди. Муддати 20 йилгача эди.

Юкорида ижтимоий, иктисодий, сиёсий шарт-шароитлар Кўкон хонлигида санъатга ҳам таъсир кўрсатди. Бу таъсир натижасида бу ерда ҳам адабиётнинг 2-кисми яъни демократик ва феодал-клерикал окимидир. Демократик адабиёт намоёндалари сифатида Гозий, Хозик, Нодира, Махзуна, Увайсий каби замонасининг ажойиб шоиру-шоираларини кўрсатиш мумкин. Бирок, шуни ҳам алоҳида таъкидлаш лозимки, такдир такозоси билан мамлакатимиз худудида вужудга келган сулола вакилларининг айби билан бойлик, ер, юрт ва тахт талашиб доимий равишда бир-бирлари билан тўхтовсиз урушлар олиб борди. Бу ўз навбатида мамлакат халк бошига сон-саноксиз кулфатлар келтирди.

Шундай килиб, Марказий Осиёда тарих такозоси билан вужудга келган уч хонликдаги ижтимоий иктисодий ва маданий хаёт хакида гапирар эканмиз, шу нарсага эътиборни қаратишимиз керакки, энг аввало хар уччала хонлик ҳам ўша даврдаги хукмрон синфлар манфаатини химоя килишга тўла бўйсундирилган эдики, бу навбатида ўлкада иктисодий, маданий ва харбий сохада ночорликни келтириб чикарди. Бундан фойдаланган Чор Россияси ўлкани босиб олиб, ўз мустамлакасига айлантирди.